

UOT 76

Gülzar MƏMMƏDSADIQOVA
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
(Azərbaycan)
mg.decordecor@yahoo.com

QAZAX XALÇALARININ BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. Məqalədə Qazax xalçaları haqqında ətraflı məlumat verilir və onun bədii xüsusiyyətləri araşdırılır. Başqa xalçaçılıq məktəblərindən fərqli olaraq, Qazax xalçaları kiçik sıxlığı (1 kv.metrdə 60–150 min ilmə), hündür xovlu (8–12 mm) olmaları ilə və möhkəmliyi ilə səciyyələnir. Qazax xalçalarının əsas ornamental xüsusiyyətlərindən birini mərkəzi gölün ətrafında geniş rəng fonunun yaradılması təşkil edir. Qırmızı, sarı, yaşıl rənglərdən daha çox istifadə olunur. Bu xalçalarda əfsanəvi epik heyvanlar, simurq quşu və əjdahanın savaşı kimi ən qədim motivlər əks olunub. Bəzək elementi kimi svastika geniş işlənir. Günəşi təmsil edən bu ornamentin min illərlə yaşı vardır.

Açar sözlər: xalça, naxış, rəng, xov, bəzək.

Giriş. Azərbaycan xalq – tətbiqi sənəti və onun bir qolu olan xalçaçılıq xalqın milli mədəniyyəti tarixində özünəməxsus yer tutur. Arxeoloji materiallara və yazılı mənbələrə əsasən burada xalçaçılıqla hələ Tunc dövründən (e.ə. II minilliyin sonu - I minilliyin əvvəllərində) məşğul olmuşlar. Azərbaycan xalqı tərəfindən sevilən incəsənətin bu növü əsrlərlə nəslədən nəslə qayğı ilə verilmişdir. Onun naxışlarının dili, kaloriti hər kəsə yaxın və aydın olmuşdur. Naməlum sənətkarlar bədii kamilliyi ilə indi də sevilən və mütəxəssisləri təəcübləndirən nadir xalçalar yaratmışlar. Qədim zamanlarda qaya təsvirləri, saxsı qablar üzərində təsadüf edilən düz, sınıq, qoşa xətlər, üçbucaq, kvadrat kimi həndəsicisimlər, sonralar qamışdan, yundan, pambıq və ipəkdən toxunan xovsuz və xovlu xalçalar üzərindəki naxışlar, naxış kompozisiyaları arasında öz əksini tapmışdır [1, s. 6-7].

Xalça məmulatı tez aşılındığından onlar üzərində salınmış naxışların hansı dövrə aid olmasını dəqiqləşdirmək çox çətindir. Lakin Azərbaycan ərazisində yerləşən qədim qaya təsvirləri (Qobustan, Gəmiqaya və s.) və qədim yaşayış

məskənlərindən tapılmış (Qazax, Xanlar, Naxçıvan) saxsı qablar üzərində salınmış sınıq, dalğalı xətlər, bu naxışların tarixini təyin etməkdə bizə kömək edir [2, s. 17; 3, s. 5].

Əsas materialın şərh. Min illiklər ərzində Azərbaycanda, müxtəlif bölgələrdə toxunan xalçaların xüsusiyyətlərini əks etdirən, bir neçə xalçaçılıq mərkəzləri və məktəbləri formalaşmışdır. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycanın şimalı kiçik feodal - **Şəki, Bakı, Quba, Qarabağ, İrəvan, Gəncə, Naxçıvan, Şirvan** xanlıqlarına bölünməyə başladı. Xanlıqlar dövründə xalça istehsalı xeyli genişlənmiş, hər xanlığın özünün xalçaçılıq karxanası yaratmasına səbəb olmuşdur. Xanlıqlar dövründə xalçaçılıq sənətinin inkişafı gələcəkdə xalçaçılıq məktəblərinin adının yaranmasına zəmin yaratdı.

Azərbaycan xalçaları sənət sahəsi kimi həm coğrafi mövqeyinə, həm də naxış, kompozisiya, rəng həlli və texniki xüsusiyyətlərinə görə şərti olaraq 7 xalçaçılıq məktəbinə bölünür: **1. Quba. 2. Bakı, yaxud Abşeron. 3. Şirvan. 4. Gəncə. 5. Qazax. 6. Qarabağ . 7. Təbriz.**

Xalçaçılıq məktəblərindən biri olan Qazax xalçaçılıq məktəbi haqqında danışmaq istərdim. Qazax xalçaçılıq məktəbinə, Gürcüstan ərazisindəki azərbaycanlılar yaşayan Borçalı və 1988-ci ilə qədər azərbaycanlıların tarixi yaşayış məskəni olan Ermənistan ərazisində Göyçə xalçaçılıq mərkəzləri aiddir. Qazax xalçaçılıq mərkəzinə Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Qazax və onun ətraf kəndləri, Ağstafa və Tovuz rayonları da daxildir. Göyçə xalçaçılıq mərkəzini Bəmbək, Ləmbalı, İcevan, Qara-qoyunlu və Göyçə gölü (indiki Sevan) ətrafındakı ərazi əhatə edir.

Borçalı xalça mərkəzini - Borçalı, Qarayazı, Qaraçöp, Qaçaqan xalça məntəqələri əhatə edir. Qazax qrupuna, “Şıxlı”, “Borçalı”, “Qaymaqlı”, “Qaraqoyunlu”, “Qarayazı”, “Qaraçöp”, “Qaçaqan”, “Dağkəsəmən”, “Dəmirçilər”, “Kəmərlı”, “Göyçəli”, “Salahlı” və s. çeşnili xalçalar daxildir. Bu məktəblərin xalçalarında az rənglərlə ahəngdar kolorit yaratmaq üstünlük təşkil edir. Gəncə - Qazax xalçalarının naxışları hələ orta əsrlərdə Avropa rəssamlarının marağını cəlb etmiş, XV əsr italyan rəssamı Karlo Krivelonun “Müjdə”, Alman rəssamı Hans Holbeynin (XV əsr) “Elçilər” tablolarında bu xalçaların təsviri verilmişdir.

Şıxlı. Şıxlı kəndi Qazaxın yaxınlığında yerləşir. Onun təməli hələ qədim zamanlarda Qazaxdan bu kəndə köçmüş Şıxlı ailəsi tərəfindən qoyulub. “Şıxlıxalçası”nın üç əsas variantı mövcuddur:

- 1. Xalçanın orta sahənin kompozisiyası «Bendirumi» şəklinin əsasında yaranıb. Simmetriyanın iki üçbucağına malik olan raportların 4 kəsişmə

nöqtəsində səkkizguşəli ulduzlar yerləşdirilib. Bu ulduzlar birləşərək, kvadratlardan şəbəkə əmələ gətirir. Bu birləşmələri toxucular «mafraş» adlandırırlar. Kvadratlardan ibarət olan şəbəkənin mərkəzində səkkizguşəli medalyon yerləşir. Qocaman ustadlar hesab edirlər ki, bu, «yurd»dur – ev, ailə. Medalyonların ətrafındakı sahəni «vəl» təsviri, yəni taxıldöyən lövhə doldurur. Orta sahədə yerləşən «mafraş», «yurd», «vəl» elə bil ki, o ərazidə yaşayan camaatın köçəri həyatdan oturaq həyata keçməsinə təsvir edir.

- 2. Növbəti kompozisiyanı qocaman xalçatoxuyan ustalar «Bağça», həmçinin uzadılmış gəbə adlandırırlar. Orta sahənin qırmızı fonunda üfiqi və şaquli xətt boyunca dartılmış mədaxil, yəni ensiz haşiyə kətəbə və kvadrat naxışlarını yaradır.
- 3. «Şıxlı» adı altında ümumiləşən xalçanın digər növünü yerli xalça toxuyanlar tərəfindən «Ağaclı» (ağacla) və ya «Çinar» (çinar) adlandırılan xalçalar təşkil edir. Orta sahənin kompozisiyası, ümumiyyətlə, bağın mənzərəsini təsvir edir. Orta sahədə yerləşdirilən uzunsov formalı böyük element sərvə xatırladır. Qeyd etmək lazımdır ki, Yaxın Şərqdə, həmçinin Azərbaycanda hələ qədim zamanlardan sərv müqəddəs ağac hesab olunurdu. Xalçanın dörd küncündə uzunsov formalı böyük elementlər yerləşir. Bu «doqqaz» yəni, bağça qapısının təsviridir. Doqqazsız «Şıxlı» xalçalarına da rast gəlmək olar. Dədə-bablarımızın xatirələrinə istinad edərək, bu xalçanın orta sahəsinin kompozisiyası cənnəti, doqqaz isə cənnət qapılarını təsvir edir. Bu xalçanın orijinallığı onun qeyri-adi kompozisiyaya malik olması ilə əlaqədardır. «Şıxlı» xalçaları Azərbaycan xalq yaradıcılığının klassik nümunələrindən sayılır.

Borçalı. Bu xalçanın adı Gürcüstan ərazisində yerləşən rayon mərkəzi Borçalının adı ilə bağlıdır. Bu rayonun böyük kəndləri: Qurdlar, Axurlu, Kaçaqan, Sadaxlı, Daştəpə, Ləmbəli məşhur xalçatoxuma məntəqələri kimi tanınır. «Borçalı» adı ilə tanınan xalçalar incəsənət quruluşundan asılı olaraq, bir neçə variantda toxunur. Yerli xalçatoxuyanların «Çobankərə» adlandırdıqları «Borçalı» xalçası orta sahədə iki medalyonun mərkəzi simmetrik üçbucağın şaquli xətt boyunca yerləşdiyi, həmçinin, mərkəzi medalyonun dörd tərəfində ağaclar təsvir olunub.

Qazax rayonunda «Fəxrəli», Borçalıda isə «Qurbağaoğlu» və ya «Qurbağalı» adı alan xalçalar kimi tanınır. Xalçanın orta hissəsinin kompozisiyası medalyona bənzər elementlərdən ibarətdir, bu medalyonların birləşməsi isə uzunsov formalı fiqur əmələ gətirir.

Xalçaçılar arasında «Zinətnişan» və ya «Zeyvanişan» kimi xalçalar məhşurdur. Onlar, əsasən, Qızılca kəndində istehsal olunurlar. Orta sahənin mərkəzində xaç şəkilli medalyon yerləşir. Bu xalçanın əsas əlamətlərindən biri olan medalyon əslində keçə yapıncılı və qoyun dərisindən tüklü papaqda olan qəhrəmanı təsvir edir. Şəkil yaxşı üslublaşdırılıb.

- **Qaraçöp.** Bu xalçanın adı bir neçə kəndin Muğanlı, Ləmbəli, Tüllər kəndinin adı ilə bağlıdır. «Qaraçöp» xalçasının orta sahə kompozisiyası cəftələrlə haşiyələnmiş və yalnız bu xalça üçün xas olan bir sıra böyük elementlərdən ibarətdir. XIX-XX əsrdə hazırlanan xalçalar «Qaraçöp» incəsənət nöqteyi-nəzərindən sadə və orijinaldır, orta sahənin mərkəzindəki böyük medalyon isə onu tamamlayır. «Qaraçöp» xalçaları, adətən, çox da böyük ölçüdə olmur. Bu xalçaların ornamenti həndəsədir və şəklən kompozisiyası öz mürəkkəbliyi ilə seçilmir. Bu xalçalarda, əsasən, sxemləşdirilmiş həndəsi, bitki və heyvan təsviri motivlərinə böyük yer verilir.

- **Salahlı.** Bu xalçalar öz adını Kür çayının yaxınlığında yerləşən Qazaxın şimalına doğru yerləşən Daş Salahlı, Orta Salahlı və Yuxarı Salahlı kəndindən götürmüşdür. Bu kəndlər hələ qədim zamanlardan xovsuz xalça, zili və kilimlər, həmçinin popon, mafraş və əla növ yun corabları istehsal edən mərkəz kimi tanınmışdır. Xalçanın əsas elementlərinə orta sahənin qırmızı fonunda tünd yaşıl medalyonlar və orta sahənin şaquli kətbəsinə yerləşən sol və sağ xalça toxuyanlar tərəfindən «qabırğa» adlanan elementlə rəiddir. Orta sahənin özünəməxsus incəsənət bəzəkləri bu xalçaları digər xalça tiplərindən fərqləndirir. Orijinallığı və fərqliliyi ondadır ki, orta sahəni əhatə edən dörd nöqtədən mərkəzə yönələn geniş haşiyə üçbucaq yaradır. Orta sahəyə çıxan üçbucaqlıların üstündən asılan qotazlar toy mərasimlərində istifadə olunan «gərdəyi» xatırladır.

- **Göyçəli.** Qazax qrupunun Qazax tipinə daxil olan bu xalçalar Qazaxın cənub-şərqində yerləşən «Göyçəli» kəndinin adı ilə bağlıdır. Onlar həm də Tatlı, Qarapapaq, Ağköynək, Poylu, Çaylı xalçaçılıq məntəqələrində istehsal olunurlar, amma hər yerdə onu «Göyçəli» adlandırırlar. Orta sahənin mərkəzində uzunsov formalı medalyon var. Belə kompozisiyalı xalçalar Qazax məktəbi üçün xarakterikdir və bir neçə medalyondan ibarətdir. Yerli xalça toxuyanlar bu medalyonları ardıcıl yerləşən adlandırırlar. «Göyçəli» xalçanın orta sahə kompozisiyası xalça üçün nəzərdə tutulan cəftə ilə haşiyələnmiş bir sıra böyük elementlərdən ibarətdir. XIX-XX əsrdə hazırlanan xalçalar incəsənət nöqteyi-nəzərindən sadə və orijinaldır, orta sahənin mərkəzindəki böyük medalyon isə onu tamamlayır. «Qaraçöp» xalçaları adətən çox da böyük ölçüdə olmur.

Orta əsrlərdə Qazax xalçaları Gəncə, Bərdə, Bakı, Tiflis bazarlarında geniş yayılmışdı. Bu xalçalar başqa xalçalarından nisbətən ucuz olsa da, öz möhkəmliyi ilə seçilirdilər. Orijinal seçiminə görə Qazax xalçaları xarici alıcıları da cəlb edirdi və hal-hazırda dünyanın bir çox tanınmış muzeylərində bu xalçalar öz layiqli yerini tutub. Məsələn, XIV əsr Qazax xalçası Berlinin incəsənət muzeyində, XVIII əsr xalçaları Nyu-Yorkun Metropoliten, Ermitajda, Londonun Viktoriya və Albert muzeyində, Budapeştin incəsənət muzeyində və başqalarında nümayiş olunurlar.

XIII - XIV əsrlərdə Azərbaycandan xarici ölkələrə çoxlu xalça və xalça məmulatı ixrac edilirdi. İncə ornamentləri, zərif və nəfis naxışları ilə diqqəti cəlb edən bu xalçalar məşhur Avropa rəssamlarının əsrlərində, miniatürlərdə öz əksini tapır. XV əsr Niderland rəssamları Hans Memlinqin “Məryəm öz körpəsi ilə” tablosunda “Şirvan” xalçası, Van Eykin “Müqəddəs Məryəm” əsərində “Zeyvə xalçası”, Alman rəssamı Hans Holbeynin (XV əsr) “Səfirlər” əsərində “Qazax” xalçasının təsvirləri verilmişdir.

Xalça dekoru mürəkkəb birqapanma sistemidir və o ciddi qanunlar əsasında inkişaf edir. Belə sistemlərdə folklor (mif, qaragöz teatr) və ya xalça dekorunu həmişə tarazlığa gətirən qədim mexanizm nümunələri gizlənilir [4, s. 20].

Nəticə. Azərbaycanın süjetli xalçaları ornamentli məmulatlardan daha qədim tarixçəyə malikdir. Onların mövzusu həyatın özündən götürülmüş, gözəl təbiətlərvə nəqləndirilmiş və quruluş, məişət, ənənələr, sosial-tarixi proseslərlə sıx bağlı olmuşdur. Bu növ xalçaların “məzmunu” əsrlər boyu yazılmış romanların süjetləri qədər rəngarəngdir. Öz mənşəyinə görə ən qədim motiv və obraz “ovçuluq”dur. Ov xalçaları Azərbaycanın dekorativ sənətində daha davamlı yer tutur. Şərq klassik ədəbiyyatının ənənəvi motivləri ilə zəngin xalçalar da məşhurdur ki, bu motivlərdən bu günədək ən çox seviləni Azərbaycanın dahi şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin əsrlərindən bəhrələnmiş mövzular və süjetlərdir.

Kəmərlı xalçasının adı Qazaxdan şimal-qərbdə yerləşən Kəmərlı kəndinin adı ilə bağlıdır. Kənd Qazax rayonunun Qaymaqlı, Şıxlı, Salahlı kimi tanınmış xalçaçılıq məntəqələrinin arasında yerləşir. Kəmərlı, hər şeydən əvvəl, xovsuz xalçaların (“zili”) və məişət əşyalarının (çul, xurcun və s.) istehsal mərkəzidir. “Kəmərlı” xalçası təkcə Kəmərlı kəndində deyil, eyni zamanda, Ermənistanın və Gürcüstanın bu kəndə yaxın olan eyni adlı xalçaçılıq məntəqələrində də istehsal olunur. “Kəmərlı” xalçasının bədii və texniki xüsusiyyətləri “Qaçğan” xalçasında olduğu kimidir. Yeganə fərq ondan ibarətdir ki, buradakı mərkəzi medalyonlar arasahədə daha sərbəst

yerləşmişdir. Aşağıdakı şəkillərdə Qazax xalçaçılıq məktəbinin nadir incilərindən bir neçəsi nümayiş etdirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibov N. Azərbaycan Sovet Rəssamlığı. – Bakı: Azərnəşr, 1966.
2. Baxşəliyev V. Gəmi-qaya təsvirlərinin poetikası. – Bakı: Elm, 2002.
3. Müseyibli N. Gəmi-qaya rəsmləri. – Bakı: XXI YNE, 2002.
4. Алиева К. Безворсовые ковры Азербайджана. – Баку: Ишыг, 1985.

Gulnar Mammadsadigova (Azerbaijan)

Art features of the Kazakh carpets

Kazakh carpets are characterized by small density (sixty or one hundred fifty thousand knots in 1 m²), being high woolly (8-12 mm) and by their durability. One of the main ornamental features of Kazakh carpets is the creation of a wide range of background colors around the central part. Red, yellow and green colours are more widely used. Legendary epic animals, bird of wonder and the most ancient motifs like the war of dragon are reflected on these carpets. Fylfot is widely used as a decorative element. This ornament which represents the sun is thousand years old.

Key words: carpet, pattern, color, hov, decoration.

Гюльнар Мамедсадыгова (Азербайджан)

Художественные особенности казахских ковров

В статье Казахские ковры характеризуются маленькой плотностью узлов (шестьдесят или сто пятьдесят тысяч узлов в 1 m²) и длинным ворсом (8-12 мм). Одна из главных декоративных особенностей Казахских ковров – создание широкого диапазона второстепенных цветов вокруг центральной части. Здесь более широко используются желтые и зеленые цвета. На этих коврах изображены легендарные эпические животные, феникс и самые древние мотивы, такие как битва с драконом. Свастика широко используется как декоративный элемент. Этому узору, который олицетворяет солнце, - тысячи лет.

Ключевые слова: ковер, узор, цвет, хов, украшение

Şəkillər

